

УДК 34(09):336.22(477.87)

Тлуцак Ю. М.

ПОДАТКОВИЙ АПАРАТ МОНАРХІЇ ГАБСБУРГІВ В ЗАКАРПАТТІ

Українські закарпатські землі раніше від Галичини і Буковини увійшли до складу іноземних держав. Ще наприкінці XI ст. вони були приєднані до Угорщини. Але у другій половині XIII – на початку XIV ст. Угорське королівство розпалося на ряд самостійних князівств, які після турецької агресії 1543 р. потрапили у залежність від інших держав. Так, західна частина Закарпаття відтепер перебувала під владою австрійських Габсбургів, а східна у складі Трансильванського (Семиградського) князівства опинилася під протекторатом Туреччини. Тому, коли за результатами австро-турецької війни 1687 р. було скасовано владу османських правителів Семиграддя і все закарпатське населення стало підданими габсбурзької монархії, тут було утворено окреме воєводство, яке поділялося на 13 комітатів на чолі з королівським урядником – наджупаном. У цей час угорський король як глава держави вже особисто вирішував усі найважливіші питання зовнішньої і внутрішньої політики, в тому числі й фінансові. До компетенції станово-представницького органу – Державних зборів, окрім ухвалення законів та набору рекрутів, належала функція затвердження нових податків. У сфері вищого управління також діяли органи, причетні до системи державного оподаткування Угорщини, такі як двірська облікова палата і економічна директорія. Територія королівства поділялася на банати, очолювані призначеними королем воєводами. Останні наділялися всією повнотою влади у сфері управління [1, т. 1, с. 128, 317, 331].

У 1687 р. Державні збори Угорщини визнали за чоловічою лінією Габсбургів виключне право австрійського спадку на володіння угорською короною, відмовившись від так званого „права спротиву” – давнього привілею феодалів Угорщини, що існував з 1222 р. Таким чином, як королі Угорщини і з 1690 р. князі Трансильванії, представники габсбурзької династії почали правити у цих землях. При цьому, запобігаючи загрози своєму пануванню тут, адміністративно-територіального об’єднання королівства і князівства Габсбурги не здійснили. Така політика була не безпідставною, оскільки угорські магнати і шляхта були сповнені рішучості боротися за стародавні привілеї, про що вже 1703 р. сповістила війна за національне визволення під проводом угорського і трансильванського князя Ференця Ракоці II. Примітним є те, що початок війни поклато селянське повстання на північному сході Угорщини, саме у Закарпатті, а в складі армії Ракоці поруч із мадярами, словаками і влахами, воювало багато русинів [2, с. 131 – 132, 135].

Проте в 1711 р. угорська шляхта на чолі з Александром Каролі відступилася від свого воєначальника і за Сатмарським миром визнала правлячим королем Габсбурга, а той, у відповідь, визнав традиційний устрій і привілеї Угорщини. У такій спосіб було збережено стародавній угорський сейм, адміністративно-територіальну окремішність і права землевласників, а також так званий „комітат” – систему авто-

номного місцевого самоврядування, що складалася з виборних комітетів дрібної шляхти окремих графств. Це знайшло підтвердження в 1731 р. у „Прагматичній санкції” Карла VI – правовій хартії Габсбурзької монархії. Австрійські імператори одним із важливіших напрямів своєї політики у нових територіальних володіннях вважали налагодження дійової фіскальної системи. Проте у відповідь на появу в 1741 р. в угорському сеймі Марії-Терезії тамтешнє вельможне панство відмовилося сплачувати податки до імперської скарбниці, задекларувавши, що лише визнає її як королеву Угорщини й не має стосунку до єдності земель Габсбургів. Разом з тим, погодження із правом угорських поміщиків не сплачувати податки імператорська влада компенсувала через запровадження високого мита на товари, що ввозилися до Угорщини з інших земель Габсбургів, а також шляхом заборони місцевим мешканцям ввозити або виробляти певні товари на власний розсуд [3, с. 16 – 17].

На початок першої половини XVIII ст. абсолютна більшість населення Угорщини перебувала в тій чи іншій формі залежності від світських і духовних феодалів або держави. Такі категорії селян, як удворники, лібертіни, сабодаші користувалися земельними наділами, виконуючи натуральні та грошові повинності на користь землевласників і держави. Желярі і таксалисти мали присадибне господарство без орної землі, за що також виконували різні повинності нерегламентовані законом. Так, на той час в Ужгородській домінії існувало п'ять видів прямих податків – платежів і стільки ж натуральних повинностей. Селяни сплачували подушну подать, „порцію” – податок із селянського двору, чинш – фіксовану грошову плату, церковну десятину або навіть дев'ятину. Крім того, вони сплачували дорожню подать, мостовий збір, подать „з котла” за виробництво горілки і пива, „суху корчму” – податок за не вживання горілки і вина з поміщицьких винокурень, а також мали приносити землевласникам дарунки до різних свят. З середини XVII ст. кожний надільний селянин мав, крім трудової повинності для держави і своєї общини, відпрацювати 105 днів щорічно у господарстві землевласника.

Міста Закарпаття були не великими наприкінці XVII ст. тут налічувалося 20 міст і містечок, належних приватним особам і державній скарбниці. Так, Ужгородом володіла казенна домінія, Мукачевим і Береговим – домінія графа Шенборна, коронні міста Тячев, Хуст, Бишков перебували у віданні соляного, гірничорудного та лісового управління. Міщани виконували на користь держави різні повинності, сплачували податок у вигляді відсотка від вартості проданих товарів, податок з вироблених і проданих напоїв, податок з власників будинків, а також зобов'язувалися розміщувати та утримувати королівське військо при перебуванні його в місті управління [4, т. 1, с. 321 – 322. 325 – 326].

Така система оподаткування практично не забезпечувала доходів до імперської казни від Угорського королівства. Тому завдання наповнення державного бюджету зокрема мала і так звана „урбаріальна” реформа, яку намагалася здійснити Марія Терезія у 1767 р. Її ідея висловлювалася популярним тоді у Відні прислів'ям: „Вівцю треба годувати, якщо бажаєш її стригти”. Тобто імператриця хотіла врегулювати селянські повинності з метою обмеження поміщицького гноблення і забезпечення таким чином гарантованого стягнення податків з категорії населення, яка становила абсолютну його більшість. Урбаріум Марії Терезії встановлював величи-

ну селянської ділянки по окремим комітатам у залежності від якості ґрунтів і розмірів повинностей на користь поміщика. Реформа мала позитивні наслідки в Угорщині, проте у Трансільванії широкого розповсюдження вона не знайшла, що у подальшому загальмувало господарчий розвиток цього краю [5, с. 146].

Аграрні реформи Йосипа II, що були запровадженні після смерті його матері у 1780 р., теж суттєво не змінили стану речей. Імператор назавжди заборонив придбання поміщиками селянських земель, оскільки вони за своїм станом сплачували менші податки, а в Угорщині не сплачували зовсім. Натомість заможні селяни могли купити землю збіднілої шляхти. Але, незважаючи на зобов'язальний характер імператорських аграрних законів, земельні володіння дрібного помісного угорського дворянства збереглися до 1848 р. Місцеві комітети насамперед враховували стародавні привілеї землевласників, а не новітні права селян [6, с. 20, 22].

Адміністративно-територіальний поділ у Закарпатті в XIX ст. було запроваджено за загальним трансільванським зразком. Тут створили чотири жупи: Бережанську, Мармарошську, Ужгородську та Ужанську. Їх очолювали чиновники – жупани, які призначалися королем із числа вищої аристократії. У 40-х роках XIX ст. канцелярії, що здійснювали політичне керівництво, очолювали наджупани, а виконавчі функції перейшли до їхніх підлеглих з числа піджупанів. Останні були також у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ. Жупи підрозділялися на комітати, до яких входило 30 – 40 осіб, серед яких обов'язково були окружні начальники, секретарі, касири, землеміри, а також збирачі податків. Найнижчою посадовою особою був сільський староста, який спочатку призначався феодалом, а після реформи 1764 – 1772 рр. став обиратися місцевою громадою.

У Закарпатті існував територіально-економічний поділ на домінії, які об'єднували землі з містами і селами, належні феодалам, церкві та державі. До складу домінії входила система „ключів”, які склалися з кількох фільварків. Найвідомішими були Ужгородська, Великобичківсько-Мармарошська (державна) і Мукачово-Чинадіївська домінія графа Шенборна. Місцевими органами самоврядування з дуже обмеженими повноваженнями були так звані представництва, але наприкінці XVIII ст. вони практично перестали існувати. Замість них утворювалися комітатські зібрання як дорадчі органи при жупанах. Вони формувалося переважно із заможних верств населення [7, с. 22 – 23].

У XIX ст. поступово традиційний угорський патріотизм заступив місце модерному націоналізму, а захист стародавніх прав місцевого дворянства перетворився у відстоювання ліберальних принципів. При цьому еліта прагнула зберегти своє привілейоване становище, а дрібна шляхта почала орієнтуватися на розширення впливу імперії в управлінні, законотворчості, оподаткуванні [8, с. 28]. Ці тенденції наглядно відбилися у суперечках двох лідерів угорського національного руху 20 – 40 рр. XIX ст. Іштвана Сечені і Лайоша Кошута. У книзі першого з них, що 28 січня 1830 р. вийшла у Пешті під назвою „Кредит”, було викладено широку програму реформування державного ладу Угорщини, але виключно у межах Австрійської імперії [9, с. 173 – 174].

При цьому граф Сечені пропагував національні почуття, сподіваючись власним прикладом переконати знать відмовитися від її стародавнього права не сплачувати

податки. Символом його політики став міст через Дунай у Будапешті, побудований на кошти, зібрані з маєтків аристократів. За Сечені, головуючі на провінційних зібраннях знаті мали стати державними посадовцями, міста – здобути рівне з сільськими регіонами представництво у сеймах, а угорські податкові пільги підлягали скасуванню. Проте у той час в Угорщині перемогла точка зору непримиренного мадярського націоналізму, яку сповідував Кошут – публіцистичний опонент Сечені. Майже до 1848 р. Угорщина, з її особною податковою системою і тарифами, практично перебувала поза економічною системою Австрійської імперії і залишалася винятково сільськогосподарським регіоном. Дворянські комітети відхиляли вимоги Угорської канцелярії у Відні й відмовлялися провадити збирання податків без відповідної ухвали сейму, чинили перепони представникам монархії у збиранні грошей. А в умовах революції, що вибухнула у той час у багатьох європейських країнах, Лайошу Кошуту вдалося провести через сейм у Братиславі „Березневі закони”, які витворили модерну Угорщину.

За цими законами персональну династичну унію заступала „Прагматична санкція”, яка скасовувала Угорську канцелярію у Відні і зобов’язувала пфальцграфа або віце-короля у Будапешті перебрати на себе всі прерогативи імператора без відповідальності перед Віднем, де, крім того, при дворі мав з’явитися угорський представник у ранзі міністра. Угорщина отримувала право на окреме військо, бюджет і зовнішню політику. Замість Станового сейму у Братиславі, мав скликатися парламент у Будапешті, де розташовувався також підзвітний йому конституційний уряд. Знать позбувалася права не сплачувати податки, а міста отримували представництво у парламенті. Національна мадярська держава мала об’єднувати всі так звані землі „корони святого Стефана”, а Трансільванія і Хорватія ставали складовими частинами унітарної угорської держави, позбувалися власних сеймів і губернаторів. Австрійський уряд у Відні, що на той час мав власні революційні проблеми не виказав жодного протесту щодо „Березневих законів”, а імператор Фердинанд цілком їх затвердив. Не намагалися прилучити Угорщину до своєї конституційної роботи і Кромеризькі установчі збори, які було скликано в липні 1848 р. у Відні [10, с. 51, 39, 44, 58].

Проте окрема угорська Конституція діяла недовго. Вже наступного року відновлена за допомогою військ Російської імперії абсолютистська форма державного правління у Відні скасувала всі залишки угорського сепаратизму. Від Угорщини відлучили не лише Хорватію з портом Фіурме (нині Ріска), а й Трансільванію і землі „Сербської Воєводини”. Решту території розподілили на п’ять військових округів, очолюваних королівськими комісарами [11, с. 200]. По заспокоєнню революційної ситуації тут встановили цивільне управління за зразком інших провінцій Австрійської імперії. Протягом десяти років Угорщиною керували безпосередньо з Відня. Угорський і трансільванський сейми змогли зібратися в 1861 р., але мали вплив на політичне життя імперії лише як виборчі колеги до австрійського рейхсрату [12, с. 94, 100, 111].

У цей час функції органів державної адміністрації і місцевого самоврядування на Закарпатті у податковій галузі вже були подібними до відповідних у Галичині і на Буковині. Адже ще у червні 1848 р. на конгресі у Празі було створено

Слов'янську народну раду, яка звернулася до представників слов'янських народів австрійської імперії з маніфестом щодо об'єднання. До весни 1849 р. керівники суспільно-політичних організацій Буковини, Галичини, Закарпаття намагалися об'єднати всі західноукраїнські землі. Це прагнення проявилось у період виборів і роботи загально австрійського рейхстагу влітку 1848 р. 7 квітня 1849 р. представник Закарпаття в Головній руській раді звернувся з черговою пропозицією об'єднання Закарпаття з Галичиною. 20 квітня Рада надіслала з цього приводу окремих меморандум до центрального уряду, на що відповіді не отримала. А 10 листопада 1849 р. делегація закарпатських українців на чолі з А.Добрянським (юрист, член Головної руської ради, автор проекту утворення окремого самоврядного краю з усіх українських земель у складі Австрійської імперії, комісар при російській експедиційній армії в Угорщині, яка придушувала тут революційне повстання), прибула до Відня. У ході переговорів з Міністром внутрішніх справ А.Бахом і зустрічі з імператором 19 листопада А.Добрянський подав останньому „Пам'ятку русинів угорських” – проект розподілу Угорщини на національні території з утворенням українського дистрикту. У результаті за імператорським Декретом 6 вересня 1850 р. один з п'яти військових дистриктів Угорщини отримав назву Руського з адміністративним центром в Ужгороді. До нього увійшли чотири жупи, в яких мешкало переважно українське населення [13, с. 24 – 26].

Проте навіть за часів дуалістичної австро-угорської державності тенденція до уніфікації податкового апарату Ціслейтанії і Транслейтанії не посилювалася, оскільки він лише формально знаходився у віданні Міністерства фінансів, одного з трьох спільних міністерств Австрії і Угорщини (крім іноземних справ і військового). А вже кожна з двох частин імперії мала свої власні державні структури, що окремо визначалися грудневою Конституцією 1867 р. Австрії і поновленою квітневою Конституцією 1848 р. Угорщини. Вищу державну владу в країні уособлював єдиний монарх – імператор австрійський і король угорський. Під його головуванням проходило затвердження бюджетів спільних міністерств, які, включно Міністерство фінансів, не мали своїх джерел фінансування. Для процедури бюджетного затвердження запрошувалися також делегації від обох парламентів – по 60 депутатів від австрійського Рейхсрату і угорських Державних зборів, але вони засідали окремо, спілкуючись між собою виключно листуванням. При цьому доля у спільних бюджетних витратах оговорювалася у попередніх економічних та митних угодах між урядами Австрії і Угорщини терміном на 10 років. Спочатку вона становила відповідно 70% і 30%. З 1872 р. була збільшена для Угорщини до 31,4%, а у 1899 р. – до 34,4% [14, с. 221].

Отже, вивчення особливостей організації та діяльності податкового апарату монархії Габсбургів в Закарпатті дозволяє стверджувати, що було утворено розгалужену систему оподаткування місцевого населення з відповідним розподілом функцій центральних, крайових і місцевих органів. Останні мали певні відмінності у своїй структурній побудові і особливості у функціонуванні. Але попри це, їхні спільні риси свідчать про збереження загальнонаціональної податкової традиції, яка була закладена в процесі формування української народності. На її розвитку в цілому позитивно позначилася реформаторська діяльність віденського уряду щодо скасування кріпацтва, затвердження гарантій існування приватновласницьких

інститутів, провадження принципів оподаткування, характерних для ринкового господарства європейських країн. Незважаючи на значну роль цісарського адміністративно-бюрократичного апарату, в провінціях імперії діяли представницькі органи крайового і місцевого самоврядування, що мали досить широкі податкові повноваження, які своїм корінням сягали норм стародавнього звичаєвого права.

Література:

1. Історія держави і права України. У двох томах /За ред. В.Я.Тация, А.Й.Рогожина, В.Д.Гончаренка. – К., 2003.
2. Исламов Т.М., Пушкаш А.И., Шушарин В.П. Краткая история Венгрии. – М.: Наука, 1991. – 606 с.
3. Тейлор А. Габсбургська монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
4. Історія держави і права України. У двох томах /За ред. В.Я.Тация, А.Й.Рогожина, В.Д.Гончаренка. – К., 2003.
5. Исламов Т.М., Пушкаш А.И., Шушарин В.П. Краткая история Венгрии. – М.: Наука, 1991. – 606 с.
6. Тейлор А. Габсбургська монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
7. Кульчицький В.С., Бойко І.І., Мікула О.І., Настасяк І.Ю. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини. – Львів: Тріада плюс, 2002. – 88 с.
8. Тейлор А. Габсбургська монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
9. Исламов Т.М., Пушкаш А.И., Шушарин В.П. Краткая история Венгрии. – М.: Наука, 1991. – 606 с.
10. Тейлор А. Габсбургська монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
11. Исламов Т.М., Пушкаш А.И., Шушарин В.П. Краткая история Венгрии. – М.: Наука, 1991. – 606 с.
12. Тейлор А. Габсбургська монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
13. Кульчицький В.С., Бойко І.І., Мікула О.І., Настасяк І.Ю. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини. – Львів: Тріада плюс, 2002. – 88 с.
14. Исламов Т.М., Пушкаш А.И., Шушарин В.П. Краткая история Венгрии. – М.: Наука, 1991. – 606 с.

Пост упила в редакцию: 29.09.2006 г.